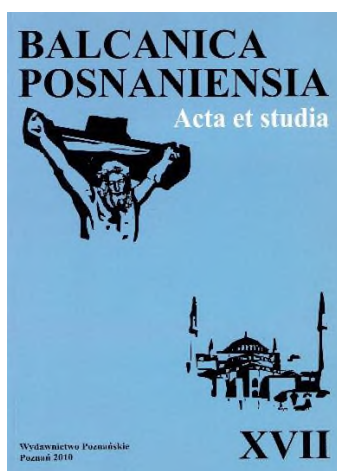

Szulc Witold, Paszkiewicz Jędrzej, *Idee religijne w koncepcjach narodowych na Bałkanach*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 7–18.

<https://doi.org/10.14746/bp.2010.17.1>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52451>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

ARTYKUŁY

IDEE RELIGIJNE W KONCEPCJACH NARODOWYCH NA BAŁKANACH

WITOLD SZULC, JĘDRZEJ PASZKIEWICZ

ABSTRACT. Witold Szulc, Jędrzej Paszkiewicz, *Idee religijne w koncepcjach narodowych na Bałkanach* (*Religious ideas in the national concepts in the Balkans*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XVII, Poznań 2010, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 7-17, ISBN 978-83-7177-650-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Witold Szulc, Jędrzej Paszkiewicz, Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of History, Adam Mickiewicz University), ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Polska – Poland.

Bez cienia wątpliwości należy stwierdzić, że kultura, mentalność narodów bałkańskich wykształciły się pod wydatnym wpływem religii. Duchowe i cywilizacyjne oblicze regionu przez całe stulecia było determinowane przez narastające różnice religijne, które określiły specyfikę jego poszczególnych części i grup ludności. Cywilizacyjna i wyznaniowa mozaika tworzyła się przez stulecia pod wpływem ostrych podziałów w ramach świata chrześcijańskiego na część wschodnią, utożsamianą z dziedzictwem bizantyńskim, i zachodnią, znajdującą się pod wpływem papieżstwa. Granica między obu odłamami chrześcijaństwa, przebiegająca przez Bałkany, określiła złożony charakter odniesień między sąsiadującymi na stosunkowo niewielkim terenie wspólnotami. Relacje te skomplikowały się jeszcze bardziej wraz z nastaniem Turcji osmańskiej w Europie. Pojawili się muzułmanie, rekrutujący się spośród najeźdźców i miejscowej ludności. W ramach dwóch wielkich systemów religijno-światopoglądowych, chrześcijańskiego i muzułmańskiego, współistniały ze sobą bractwa, sekty itp., czyniąc bałkański obraz religijny bardzo niejednorodnym. Na kształt i ideowe oblicze ruchów o charakterze narodowym w tym rejonie w poważnym stopniu wpływał fakt, że prawie 2/3 zamieszkującej go ludności znajdowało się jeszcze w połowie XIX w. pod zwierzchnictwem osmańskim i było wyznania prawosławnego. Na aktywizację narodową wpłynęła postępująca degeneracja struktur państwa osmańskiego w Europie Południowo-Wschodniej i wzrost wpływów zachodnioeuropejskich, związany z ekspansywnymi planami mocarstw wobec terytorium tureckiego. Rozwój tendencji narodowych na Bałkanach determinowany był także przez uwarunkowania wewnętrzne, takie jak ruchy migracyjne, przemieszanie

etniczno-religijne oraz zróżnicowany stopień zaawansowania organizacji społecznej lub religijnej¹.

W naukach humanistycznych istnieją różne, nierzadko sprzeczne, poglądy na temat relacji między ideami religijnymi a procesami narodotwórczymi. Jedni traktują te kwestie oddzielnie, wręcz alternatywnie. Inni akcentują jeśli nie organiczne połączenie religii z problematyką narodową, to przynajmniej wzajemną współzależność między nimi. Dla przykładu w opinii amerykańskiego historyka i politologa Benedicta Andersona, proces tworzenia współczesnych narodów był tożsamy z sekularyzacją i ekspansją kapitalistycznych odniesień społeczno-ekonomicznych. Kapitalizm prowadził, według B. Andersona, do erozji poczucia solidarności wielkich grup religijnych, wywołał kryzys wartości religijnych, określających relacje społeczne i świadomość jednostek. Z tego punktu widzenia takie ideologie polityczne XIX i XX w., jak nacjonalizm, miały negować wpływ religii na życie ówczesnych społeczeństw². Inną opinię na ten temat prezentuje czeski historyk Miroslav Roch, zdaniem którego istnienie poczucia wspólnoty w sferze religii często było, zwłaszcza w przypadku mniejszych narodów europejskich, podstawą kształtowania się nowego typu odniesień. Wykorzystanie religii w działaniach o charakterze narodowym doprowadziło, w jego opinii, do zakłócenia tradycyjnych systemów komunikacji społeczno-kulturowej i otworzyło drogę do kształtowania się współczesnych narodów. Jak słusznie zauważył M. Roch, proces tworzenia się tożsamości etnicznej czy narodowo-językowej, stanowiących fundament niemal wszystkich współczesnych wspólnot narodowych w Europie, zawsze jest długotrwały, wobec czego wymaga on wsparcia ze strony instytucji istniejących od dłuższego czasu, cieszących się autorytetem, a nawet współorganizujących życie miejscowych wspólnot³. W warunkach bałkańskich, wobec braku lub niewydolności własnych struktur państwowych, rola ta musiała przypaść instytucjom religijnym⁴.

¹ Por. T. Wituch, *Balkany – szkic definicji*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXX, nr 2, 1998, s. 135-145; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. II, Kraków 2005, s. 12-18.

² B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and the spread of nationalism*, London 1996, s. 31; N.G. Loizides, *Religion and nationalism in the Balkans. Transnational religious solidarity and conceptions of nationhood in Turkey*, 2000, s. 7-8.

³ M. Hroch, *The nature of the nation*, w: J.A. Hall, *The state of the nation (Ernest Gellner and the theory of nationalism)*, Cambridge 1999, s. 91, 99. Opinie akcentujące wpływ idei religijnych na koncepcje narodowe spotkać można także w pracach anglojęzycznych antropologów kultury Anthony'ego Smitha i Johna Hutchinsona. Podkreślają oni szczególne znaczenie tzw. przednowoczesnych związków społecznych, opartych przeważnie na religii, w kształtowaniu się współczesnych narodów i społeczeństw. A. Smith zwrócił uwagę na istnienie w słabo rozwiniętych cywilizacyjnie państwach tzw. „podwójnej legitymizacji” ideologii narodowych. Polegała ona na łączeniu w praktyce politycznej wartości uosabianych przez instytucje państwowe, niedostatecznie osadzone w historycznej świadomości ludu, z autorytetem Kościoła, uznawanego za odwiecznego strażnika tradycyjnych wartości. Utożsamienie pojęcia obywatelstwa i etniczności ze wspólnotą religijną miało służyć celom politycznym i przemianie kulturowej; idem, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, Cambridge 1985.

⁴ Choć w bałkańskich warunkach politycznych większość z nich znajdowała się pod kuratelą patriarchatu konstantynopolańskiego i była kontrolowana przez władze osmańskie, stały się one najważniejszymi depozytariuszami średniowiecznej tradycji państwowej miejscowych ludów wyznania prawosław-

Szybka kariera nacjonalizmów na Bałkanach, odnotowana w XIX- i XX-wiecznych dziejach regionu, wyrastała z poważnego kryzysu wartości, który dotknął wschodnio-chrześcijańską wspólnotę wiary, utożsamianą z naczelną rolą patriarchatu konstantynopolińskiego, zwanego też ekumenicznym. Pierwsi działacze narodowi, którzy zwykle wywodzili się z nielicznej na Bałkanach inteligencji, kształconej w zachodnioeuropejskich lub rosyjskich uniwersytetach, starali się dystansować w swych koncepcjach narodowych czy narodowowyzwoleńczych od dominującej pozycji patriarchy, który w czasach osmańskich wyrósł na przedstawiciela całej ludności chrześcijańskiej zamieszkującej imperium. W opinii wielu rzeczników idei narodowych przełomu XVIII i XIX w. patriarchat był symbolem tureckiej okupacji, bezwolnym instrumentem w rękach opresyjnej władzy. Jego dostojnicy byli nazbyt od niej uzależnieni, by móc stanąć na czele walki przeciwko Turcji⁵. Nie doceniali zmian społecznych zachodzących wśród tzw. tureckich chrześcijan, a kreując mesjanistyczną wizję przyszłości, umacniali ich biernie nastawienie wobec osmańskiej Turcji. Krytycy patriarchatu wzywali do odrzucenia hasła nawołujących do biernego czekania na powrót tzw. Świętego Cesarstwa. W ich opinii należało działać na rzecz wspólnot konstruowanych w oparciu o kryteria etniczne i językowe.

Odrzucenie tradycyjnej religii i zastąpienie jej nowym kultem o charakterze narodowym przyświecało poglądom jednego z przedstawicieli tzw. greckiego odrodzenia, Adamantiosa Koraisa. W jego opinii grecka tożsamość narodowa miała zyskać charakter antyklerykalny, odwołać się do tradycji antycznych i wystrzegać nawiązań chrześcijańsko-bizantyńskich. Albański działacz Pashko Vasa wzywał na przełomie XIX i XX w. swych rodaków: „Nie oglądajcie się na kościoły lub meczety, religią Albańczyka jest albańskość”⁶. Jego poemat zatytułowany *O, Albanio* był przejawem dążeń albańskich patriotów do stworzenia świeckiej religii nacjonalizmu, abstrahującej od różnic wyznaniowych, dzielących Albańczyków. Podobne treści odnaleźć można w rozważaniach niektórych rzeczników tureckiej ideologii narodowej, którzy akcentowali konieczność odebrania wartościom związanym z islamem pierwszorzędnej roli w organizowaniu życia społeczno-politycznego Turcji. Priorytet należało, ich zdaniem, dać wartościom o charakterze etniczno-językowym⁷.

Mając na uwadze skomplikowane dzieje Bałkanów, należy przyznać rację tym, którzy akcentowali współistnienie, wzajemne przenikanie się idei religijnych, z kon-

nego. Ich struktura i powiązania odnosiły się do systemu *millet*, dającego duchownym stosunkowo dużą swobodę w kontaktach z lokalnymi społecznościami. B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. II, s. 45-48.

⁵ Jeszcze w połowie XIX wieku patriarchat konstantynopoliński bezskutecznie starał się powstrzymać ekspansję koncepcji narodowych w swej strefie wpływów. Z drugiej strony poszczególne patriarchowie wspierali działania niektórych państw, zależnie od swych partykularnych interesów. Także i stanowisko duchowieństwa na zmiany narodowe na Bałkanach było niejednoznaczne. W XIX wieku większość duchownych, zwłaszcza średniego i niższego szczebla, czynnie angażowała się już w promocję idei narodowych; S. Runciman, *The great church in captivity*, Cambridge 1968, s. 407.

⁶ A. Zhelyazkova, *Albanian identities*, w: *Albania and Albanian identities*, red. A. Zhelyazkova, Sofia 1999, s. 47-51; T. Murzaku, *The origin of the Albanian question and its place within the Balkan configuration*, w: ibidem, s. 248-249; F. Lubonja, *Religia i Albańczycy*, „Krasnogruda”, nr 15, 2002, s. 76.

⁷ Ş. Mardin, *Ideology and religion in the Turkish revolution*, „International Journal of Middle Eastern Studies”, t. II, 1971, s. 200.

cepcjami narodowymi. Metamorfoza społeczno-polityczna, która doprowadziła do stworzenia państw i wspólnot narodowych w tym regionie, zachodziła stopniowo. Była możliwa dzięki przededefiniowaniu zasad organizujących życie tamtejszych społeczności, a nie ich całkowitemu odrzuceniu. Stworzenie koncepcji narodowej, odpowiadającej zapotrzebowaniu społecznemu, mobilizującej do działania, możliwe było tylko po osiągnięciu kompromisu między laickimi ideami, przeszczepionymi z zachodnioeuropejskiej myśli politycznej, a wartościami wyrażanymi przez tradycyjną religijność ludów bałkańskich. Wypracowanie równowagi między modernizacją a tradycją było dla działaczy narodowych jedyną szansą na przetrwanie w ówczesnych realiach. Rzecznicy oświeceniowych koncepcji państwa musieli uniknąć konfliktu z tradycjonalizmem, silnie określającym świadomość wszystkich ludów bałkańskich, by nie popaść w izolację i niebyt polityczny. W swoich koncepcjach narodowych musieli uwzględniać nie tylko poczucie jedności etniczno-językowej, ale i odwołania historyczno-religijne, ludową mitologię, rytuały od wieków organizujące życie poszczególnych wspólnot. Idee narodowe musiały trafić na podatny grunt, przekonać lokalne społeczności do współpracy, stworzyć alternatywę dla władzy osmańskiej i dla pasywnej postawy patriarchatu konstantynopolańskiego. Nacjonaliści wzywali bałkańskie społeczności do tworzenia zunifikowanych, samowystarczalnych, odrębnych wspólnot, które byłyby zdolne zapewnić sobie bezpieczeństwo i podjąć rywalizację w realiach dynamicznie zmieniającego się świata⁸.

Warto przytoczyć poglądy intelektualistów, ludzi nauki, którzy swoją działalnością przyczynili się do utwierdzenia wpływu nawiązań religijnych na kształt poszczególnych koncepcji narodowych. Za prekursora w tej dziedzinie uznaje się greckiego historyka Konstantinosa Paparrigopoulou. W kilkutomowej publikacji pt. *Historia narodu greckiego*, uznawanej za jedno z najbardziej monumentalnych dzieł XIX-wiecznej historiografii greckiej, utożsamiał on tradycję narodową współczesnych Greków z tzw. *ethnosem* helleńskim, łączącym w greckich dziejach to, co starożytne i pogańskie, z tym, co bizantyńskie i wschodniochrześcijańskie. Na podstawie tak stworzonego obrazu przeszłości K. Paparrigopoulos uzasadniał ideę ekspansji Grecji na ziemie etnicznie i historycznie greckie, w przybliżeniu odpowiadające zasięgowi średniowiecznego Bizancjum. Terytorialne roszczenia Grecji do Konstantynopola, Macedonii, Jonii a nawet części ziem bułgarskich i rumuńskich, wyrażone przez twórców oraz realizatorów *Wielkiej Idei*, były wspierane rzekomo naukowymi

⁸ M. Todorova, *Balkany wyobrażone*, tłum. P. Szymor, M. Budzińska, Wołowiec 2008, s. 74. Narodziny nacjonalizmów na Bałkanach wielu antropologów kulturowych uznaje za efekt kryzysów ideowych, spowodowanych zanikiem idei wspólnoty w poszczególnych okresach, np. po zdobyciu Konstantynopola przez Turcję osmańską czy wskutek słabnięcia struktur państwa osmańskiego w XVIII i XIX wieku. Cesarstwo Bizantyńskie było dla Słowian Południowych nie tylko wzorcem dla organizacji terytorialnej, obyczajów i kultury. W przestrzeni kulturowej jeszcze w średniowieczu ukonstytuował się obraz Bizancjum jako wielkiej metafory z centralną rolą stolicy, czyli Konstantynopola jako centrum świata chrześcijańskiego. Obraz ten funkcjonował także w okresie osmańskim, gdy został wzbogacony o dodatkowe znaczenia. Wspólnota bizantyńska istniała w sferze duchowości, ale przez wielu chrześcijan żyjących pod panowaniem tureckim była traktowana jako alternatywa wobec istniejącego systemu politycznego; N. Bogumilova-Todorova, *Religion and cultural archetypes*, „Facta Universitatis (University of Niš)”, seria „Philosophy and Sociology”, t. II, nr 6, 1999, s. 34-35.

dowodami na temat greckiego narodowo charakteru patriarchatu konstantynopolańskiego i Cesarstwa Bizantyńskiego⁹.

To, co napisał w 1852 r. K. Paparrigopoulos szybko zyskało wśród Greków status wartości niepodważalnej. Myśl tego autora dała greckiemu nacjonalizmowi historyczne uprawnienie nie tylko wobec muzułmańskiej Turcji, ale i sąsiednich państw prawosławnych, które w XIX w. próbowały dostosować średniowieczną spuściznę wschodniego chrześcijaństwa do programów unifikacji wewnętrznej oraz ekspansji terytorialnej¹⁰. Szlakiem K. Paparrigopoulosa poszedł Nicolae Iorga, który w kilkutomowej *Historii Rumunów* ukazał *continuum* rumuńskich dziejów narodowych, od starożytnych mieszkańców Dacji aż po czasy XIX-wiecznej Rumunii, ukazując to państwo jako spadkobiercę tradycji prawosławno-bizantyjskiej¹¹. Z kolei w dziele poświęconym średniowiecznej Bułgarii Vasil Zlatarski wydobyl znaczenie tzw. bułgarskiego ducha narodowego, odpowiedzialnego za powstanie, mocarstwo i upadek prawosławnych państw bułgarskich w średniowieczu¹². Powołując się na przekazy legendarne, sięgając po nieudokumentowane a głęboko osadzone w pamięci ludu przekazy, wszyscy ci autorzy lokowali się w bardzo popularnym w XIX-wiecznej Europie nurcie tzw. narodowego romantyzmu. Ich wysiłek zmierzał do umieszczenia tradycyjnych, „przednarodowych” odniesień religijno-historycznych w kontekście ówczesnie kreowanych koncepcji politycznych, odwołujących się do nowego, w ideologicznych realiach bałkańskich, nacjonalizmu etnicznego. Władze poszczególnych państw dążyły zwłaszcza do „zawłaszczenia” metafory bizantyńskiej wspólnoty, aspirując do odegrania czołowej roli politycznej i duchowej w świecie „bałkańskiego prawosławia”. Na pierwszy plan wysunęły się interesy narodowe poszczególnych grup, a hasła wspólnoty w wierze, kulturze i tradycji bizantyńskiej posłużyły za legitymizację partykularnych interesów. Te antyuniwersalistyczne wizje przeszłości miały sankcjonować współistnienie narodu i państwa narodowego zarówno w sensie historycznym, jak i duchowym¹³.

Przełom narodowy nastąpił na Bałkanach wbrew stanowisku dużej części przedstawicieli najwyższych władz patriarchatu. Był następstwem aktywizacji ruchów

⁹ Por. K. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Από αρχαιότατων χρόνων μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2001, t. I-XV.

¹⁰ A. Kitroeff, *Continuity and change in contemporary Greek historiography*, „European History Quarterly”, t. XIX, 1989, s. 269.

¹¹ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, Bucarest 1935-1937, t. 1-6; tenże, *Bizant după Bizanț*, București 1935; W. Oldson, *The historical and nationalistic thought of Nicolae Iorga*, New York 1974, s. 49; L. Boia, *History and myth in Romanian consciousness*, Budapest 2001, s. 65, 97; L. Boia, *Rumuni – świadomość, mity, historia*, przekł. K. Jurczak, Kraków 2003, s. 86-87 i in.

¹² Проф. Васил Златарски, *Избрани произведения*, ред. П. Петров, София 1972, т. I, s. 313-359.

¹³ Jak podkreślają badacze kultury i historii prawosławia powszechny odbiór tradycji Cesarstwa Bizantyńskiego, zawartej w tzw. Archetypie *oikumene* ewoluował w XIX wieku w kierunku symbolu silnego państwa i centrum kulturowo-religijnego. Tradycja bizantyńska stanowiła uzasadnienie dla walk przeciwko niewiernym i miała legitymizować ekspansjonistyczne zapędy terytorialne państw narodowych odwołujących się do prawosławia. W przestrzeni bałkańskiej prowadziło to do licznych konfliktów między ośrodkami pretendującymi do odgrywania centralnej roli kulturowej, cywilizacyjnej i politycznej. N. Bogumilova-Todorova, *Religion and cultural archetypes*, s. 28.

o charakterze oddolnym i spontanicznym. To one inicjowały, na gruncie lokalnym, bunty skierowane przeciwko Turcji i z czasem doprowadziły do wybuchu powstań o charakterze narodowym¹⁴. Bezpośrednim efektem ruchów narodowyzwoleńczych i zmian konfiguracji międzynarodowej na Bałkanach było stworzenie państw, które cechowały słabość organizacyjna i brak spójnej ideologii. Niedowładowi władzy świeckiej, tendencjom odśrodkowym i naciskom zewnętrznym towarzyszyło dość słabe wśród tamtejszych społeczeństw poczucie identyfikacji z państwem. W tych okolicznościach instytucje religijne, wyodrębnione w kościoły autokefaliczne, miały do odegrania zasadniczą rolę w organizacji władzy państwa w terenie oraz umacniania postaw pro państwowych wśród obywateli i diaspory. Nie było to żadne *novum* na gruncie bałkańskim. Patriarchat konstantynopoliński był przecież wykonawcą zadań związanych z polityką wewnętrzną i zewnętrzną Cesarstwa Bizantyńskiego, potem w jego ramach zorganizowano wszystkich chrześcijan w Turcji osmańskiej. Model relacji między tzw. centrum a peryferiami państwa, kreowanych za pośrednictwem instytucji religijnych został wykorzystany w realiach bałkańskich państw narodowych, odwołujących się do tradycji prawosławnej. Ważne było i to, że duchowieństwo potrafiło zbliżyć prozachodnie elity polityczne państw bałkańskich do tradycjonalistycznego w poglądach ogółu obywateli, którzy z oporami przyjmowali nowe idee i niejednokrotnie prezentowali fobie na punkcie wszystkiego co związane z Zachodem. Choć źródłem tych awersji była zazwyczaj tradycja prawosławna, kontrolowany przez państwo kościół autokefaliczny potrafił je kanalizować, oddalając niebezpieczeństwo tworzenia, na podstawie religii, poważniejszych ruchów o charakterze antypaństwowym czy fundamentalistycznym¹⁵.

Rola kościołów autokefalicznych w tym zakresie była nie do przecenienia. Ich kadra zazwyczaj była dyspozycyjna wobec państwowych zwierzchników i sprawna organizacyjnie. Będąc strażnikami tzw. świętych wartości, cerkwie legitymizowały koncepcje narodowe i wyznaczały im misyjne, dalekosiężne cele. Przykładowo pojęcie tzw. serbskości zostało uwarunkowane przez autokefalię zakorzenioną w dokonaniach władców z dynastii Nemaniciów, a nadrzędnym celem władz „odrodzonej” Serbii, wyrastającym z tego przekazu, było zjednoczenie Serbów w ramach własnego państwa, rozproszonych, uciśnionych przez islamską Turcję i katolickich Habsburgów. Argumentacja religijna zaistniała z całą siłą w polityce wewnętrznej i zagra-

¹⁴ B. Kondis, *Aspects of the national movements of Serbia, Greece and Bulgaria in the nineteenth century*, „Balkanica”, t. VII, 1976, 141. W warunkach wspólnej walki z muzułmańskim wrogiem abstrakcyjne dla lokalnych wspólnot wartości narodowe zyskały szansę trwałego zaistnienia w kolektywnej świadomości. Zrywy narodowyzwoleńcze dodały ideom narodowym heroicznego splendoru, budowały poczucie jedności w obliczu zewnętrznego zagrożenia. Stały się mitem założycielskim dla tożsamości narodowej współczesnych Greków, Serbów, Rumunów czy Bułgarów.

¹⁵ Antropolodzy kultury i historycy zwracają uwagę na silnie osadzone w kulturze politycznej prawosławnych ludów bałkańskich postrzeganie organizacji państwowej jako jedności religii, tradycji, identyfikacji narodowej i siły instytucjonalnej. W tym rozumieniu za najsilniejsze państwa w Europie Południowo-Wschodniej uznać należy te, które najszybciej zdobyły niezależność i zdołały zmarginalizować wpływ mniejszościowych na swe życie społeczno-polityczne (Grecja, Serbia i Rumunia). Do słabszych zalicza się, przy uwzględnieniu tych samych kryteriów, Bułgarię i Albanie; N. Bogumilova-Todorova, *Religion and cultural archetypes*, s. 29.

nicznej władz, które starały się doprowadzić do marginalizacji roli obcych elementów religijno-etnicznych na swym terytorium i realizowały programy stworzenia tzw. „wielkich” państw narodowych¹⁶. Ich zamysłem było doprowadzenie do poszerzenia terytorium państwowego, kosztem Turcji lub innych sąsiadów, jak również mobilizacja obywateli wokół tzw. interesu narodowego, który miał zdeterminować ponadhistoryczny sens istnienia państwa¹⁷.

Idee religijne niejednokrotnie służyły i nadal służą za kryterium, według którego postrzega się na Bałkanach poszczególne narody i państwa. W Bośni i Hercegowinie czy w tzw. Pograniczu Wojskowym, charakteryzującymi się przemieszaniem etnicznym i dużą uniwersalizacją w sferze językowo-kulturowej, zasięg osadnictwa narodowego został na przełomie XIX i XX w. ustalony przy wykorzystaniu rozróżnienia religijnego. Ono też wpłynęło na określenie zakresu terytorialnego koncepcji narodowych: chorwackiej, serbskiej i czarnogórskiej¹⁸. Na podstawie wyznawanej religii, a nie języka czy pochodzenia, kwalifikowano w latach dwudziestych XX w. osoby i rodziny do grecko-tureckiej wymiany ludności. Z Grecji wysiedlano nie tylko

¹⁶ Ciekawego przykładu dostarczają losy Czarnogóry i Macedonii. Logika serbskiego nacjonalizmu akcentowała stopienie Czarnogórców z Serbami, wykluczała istnienie w ramach jednego organizmu państwowo-narodowego dwóch odrębnych tradycji, dynastii i kościołów. W czasach Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenów Cerkiew czarnogórska została włączona do serbskiej (1920 r.). Władze komunistycznej Jugosławii popierały koncepcję odrębności Czarnogórców od Serbów, ale nie zgodziły się na odtworzenie ich organizacji religijnej. Akcentowano, że narodowość czarnogórska była powiązana z serbskością. Czarnogórski Kościół ortodoksyjny został odtworzony w 1993 roku przez środowiska niepodległościowe i zalegalizowany przez władze republiki w 2000 roku. Do tej pory nie uznają go inne Cerkwie. Stanowisko serbskiego Kościoła ortodoksyjnego stoi także na przeszkodzie ostatecznego uznania autokefaliczności Cerkwi macedońskiej, stworzonej w 1967 roku; por. Ž. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852-1918*, Nikšić 2008; A. Трајановски, *Возобновување на Охридската архиепископија како Македонска православна црква и нејзина шематизам (50 години од возобновувањето на Охридската архиепископија како Македонска православна црква)*, Скопје 2008.

¹⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, Минхен 1962, t. I, s. 488-491; D. Gil, *Prawosławie, historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 84-85; R. Radić, *The Church and the 'Serbian question'? The Road to War in Serbia: trauma and catharsis*, red. N. Popov, Budapest 2000, s. 247-248. Pod uwagę brano także tzw. odstępców od wiary ojców a więc słowiańskich muzułmanów. Podobną konstrukcję myślową można odnaleźć także w poglądach skrajnych nacjonalistów chorwackich. W koncepcji Wielkiej Chorwacji uwzględniono, oprócz Chorwatów-katolików także i „muzułmańskich odszczepieńców”. Z kolei ludność prawosławna z ziem chorwackich identyfikowano z Serbami; J. Rapacka, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995, s. 22.

¹⁸ Proces uniwersalizacji kultury Słowian Południowych, zapoczątkowany w okresie średniowiecza, był bardzo różnicowany. Inaczej przebiegał w sferze elit władzy, podatnych na wpływy zewnętrznych ośrodków polityczno-religijnych, inaczej wśród niepiśmiennego ludu, gdzie przed nastaniem osmańskiego panowania silne były wpływy pogańskie. Chrystianizacja Słowian Południowych została co prawda zakończona w XII, XIII w., ale do tej pory w folklorze poszczególnych grup na równi z silną identyfikacją religijną funkcjonują ściśle powiązania klanowe i przesady wywiedzione z tradycji plemiennych. W dziejach Półwyspu Bałkańskiego kultura ludowa niejednokrotnie stawała w opozycji wobec kultury oficjalnej, lansowanej przez struktury państwowe. W średniowieczu rozwinęły się w tej sferze herezje, bogomilizm i paulicjanizm. Rozwiew między obu przekazami kulturowymi, ludowym i oficjalnym, pogłębił się w okresie tureckim. W środowiskach lokalnych najszybciej zaczęły się także kształtować postawy zwrócone przeciwko uniwersalizmowi; N. Bogumilova-Todorova, *Religion and cultural archetypes*, s. 35.

ludność tureckojęzyczną ale i wyznających islam Cyganów, Pomaków, Albańczyków, Wołochów czy greckojęzycznych muzułmanów z Krety. Z kolei Turcję musieli opuścić m.in. tureckojęzyczni wyznawcy prawosławia z Cylicji¹⁹. Kryterium religijne stało się też, w drugiej połowie XX w., głównym elementem integrującym muzułmańską społeczność w Bośni i Hercegowinie, która w ciągu kilku dziesięcioleci przekształciła się we wspólnotę o charakterze narodowym²⁰.

Mimo powyższych obserwacji nie można jednak autorytatywnie uznać, że idee religijne zaważyły na przebiegu całego historycznego procesu definiowania świadomości narodowej na Bałkanach. Przeciż poszczególne wspólnoty narodowe konstruowały swą tożsamość w różnym czasie, w ciągu kilkuset lat, pod wpływem odmiennych odniesień etnicznych, kulturowych i społecznych. O ile w przypadku tożsamości narodowej współczesnych Bułgarów, Czarnogórców, Greków, Serbów czy Rumunów prawosławie odegrało rolę integrującą, o tyle zagadnienie wpływu katolicyzmu na kształt chorwackich koncepcji narodowych budzi dyskusje. Przede wszystkim na ziemiach chorwackich, jak i w innych krajach katolickich, nie doszło do autokefaliczności kościoła. W średniowieczu istniało rozróżnienie oraz pewna rywalizacja między władzą kościelną a państwową. Sytuacja była porównywalna do polskiej. Matka Boska jest w chorwackiej tradycji narodowo-religijnej uznawana za Królową Chorwacji, ale żaden średniowieczny władca tego państwa, w czasach jego niezależnego bytu, nie dostąpił zaszczytu świętości z tytułu swej funkcji. Sfera *sacrum* nigdy nie rozciągnęła się na państwo, jak w przypadku Serbii. Wydaje się, że najbardziej nośnym nawiązaniem religijnym, obecnym w chorwackich koncepcjach narodowych, jest pojęcie Przedmurza, eksploatowane przez duchowieństwo katolickie od czasów najazdu osmańskiego. Kojarzyło się ono z walką z niewiernymi, obroną wartości i ładu Zachodu przed islamskim barbarzyństwem. W XIX w. idea przedmurza przybrała znaczenie Pogranicza, różnie jednak rozumianego. Twórcy idei jugosłowiańskiej, często wywodzący się z chorwackiego duchowieństwa, widzieli w nim pomost między symbolicznym Rzymem a Bizancjum. Dla nacjonalistów Pogranicze było barierą oddzielającą Europę od bałkańskiego, czyli w ich mniemaniu prawosławnego i muzułmańskiego chaosu²¹.

W przypadku albańskiej tożsamości narodowej uwarunkowania religijne umacniały raczej lokalne partykularyzmy, aniżeli kreowały poczucie wspólnoty. Większość Albańczyków stanowią muzułmanie, którzy należą do rywalizujących ze sobą grup religijnych. Są wśród nich także chrześcijanie, prawosławni i, w mniejszym stopniu, katolicy. Tożsamość narodowa jednoczyła Albańczyków wobec zagrożenia rozbioru ich ziem przez prawosławne państwa: Grecję, Serbię i Czarnogórę. Akcen-

¹⁹ E. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα. Ο Πόντος και Η Δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, s. 34.

²⁰ Termin „Muzułmanie” dla określenia ludności muzułmańskiej słowiańskiego pochodzenia z Bośni i Hercegowiny został użyty w tekście konstytucji socjalistycznej Jugosławii z 1974 r. (pojawił się już wcześniej w jugosłowiańskich spisach ludnościowych). Od tej pory była to oficjalna nazwa jednego z tzw. konstytucyjnych narodów, współtworzących federację jugosłowiańską; M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943-1991. Powstanie – przekształcenia – rozkład*, Warszawa 2004, s. 237.

²¹ J. Rapacka, *Godzina Herdera*, s. 83.

towanie szczególnego miejsca islamu w pojęciu narodu albańskiego oznaczałoby jednak, w realiach międzynarodowych przełomu XIX i XX w., jednoznaczne opowiedzenie się albańskich działaczy narodowych po stronie osmańskiej i osłabienie kontaktów z Zachodem²². Z kolei muzułmańska ludność Bośni, od czasu przejścia pod koniec XIX stulecia kontroli nad tym regionem przez Austro-Węgry, uległa daleko idącej laicyzacji i raczej dystansowała się wobec skrajnych postaw religijnych. Sytuacja ta zmieniła pod wpływem warunków politycznych w federacyjnej Jugosławii oraz jej rozpadu w latach dziewięćdziesiątych XX w., gdy doszło do aktywizacji serbskiego i chorwackiego nacjonalizmu²³.

Skomplikowane relacje między religią a koncepcjami narodowymi dotyczą także Turcji, gdzie na przełomie XIX i XX w. islam przestał odgrywać rolę integrującą wobec ludności muzułmańskiej zamieszkującej państwo. Pojawił się problem ze znalezieniem wartości mogących na nowo spoić większość mieszkańców rozpadającego się imperium i odeprzeć agresywną retorykę nacjonalizmów bałkańskich, gdzie hasła antyislamskie i antytureckie wspomagały integrację poszczególnych wspólnot narodowych. Nietrafioną receptą na odrodzenie Turcji był osmanizm, postulujący liberalizację religijną i federalizację państwa. Z kolei zwolennicy islamizmu nawoływali do religijnego odrodzenia i zjednoczenia wszystkich wyznawców Allacha celem wyparcia panoszących się w Turcji mocarstw i powstrzymania ekspansji ze strony prawosławnych sąsiadów. W tym przypadku odrodzenie religijno-moralnych podstaw państwa miało sprzyjać ugruntowaniu przekonania o jednolitych interesach politycznych całej wspólnoty muzułmańskiej. Idea ta nie trafiła jednak na podatny grunt, zwłaszcza wśród wyznawców islamu w Europie Południowo-Wschodniej. Otoczeni przez ludność chrześcijańską muzułmanie nie byli w stanie utrzymać stałych kontaktów ze współwyznawcami z Azji i sami nabywali poczucie odrębności, dystansując się od koncepcji uniwersalistycznych. Rozumieli, to twórcy panturkizmu. Czerpiąc z dorobku europejskiego Oświecenia i Romantyzmu, postulowali oni stworzenie wspólnoty kulturowej, politycznej i ekonomicznej, złożonej z turekojęzycznych muzułmanów. Panturkizm na nowo zdefiniował słowo „Turek”, nadał mu konotację etniczną i przystosował do wymogów ideologii nacjonalistycznej. Koncepcję tę zaczęto wdrażać w tureckiej polityce wewnętrznej i zagranicznej od czasów rewolucji młodotureckiej z 1908 r. Ideolodzy tureckiego nacjonalizmu próbowali także wypracować pomysł na przełamanie tradycyjnej wrogości, istniejącej między światem islamu a chrześcijaństwem. W likwidacji tej dychotomii miało ich zdaniem pomóc stworzenie „nowej jakości” – państwa tureckiego w duchu świeckości, ideologii narodowej nie odcinającej się do cywilizacji islamu²⁴.

²² T. Murzaku, *The origin of the Albanian question*, s. 243-247.

²³ N. Malcolm, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo 1995, s. 286.

²⁴ Jak pisał w 1913 roku jeden z przedstawicieli ruchu Abdullah Cevdet, religia islamska odpowiadała za słabość Turcji, bo zbyt głęboko wniknęła w struktury państwa i przeszkadzała w jego modernizacji. „Naszym śmiertelnym zagrożeniem jest w tej chwili inercja, ignorancja, fanatyzm i ślepe posłuszeństwo wobec tradycji religijnej. Zachód powinien być naszym nauczycielem”, uważał A. Cevdet; N.G. Ioizides, op. cit., s. 12.

Bogactwo i odmienność kultury, która uformowała się pod wpływem chrześcijaństwa wschodniego, rzymskiego oraz islamu, od wieków odróżniała Bałkany od reszty Europy. Konflikty, które wybuchły tam pod koniec XX w., nabierając cech wojen etniczno-religijnych, nie były spowodowane wyłącznie tą różnorodnością. Instrumentalizacja religii w polityce wewnętrznej i zagranicznej doprowadziła do stworzenia narodowych ideologii, w dużej mierze odwołujących się do nienawiści i strachu. Manipulacje kulturą i tradycją stworzyły na tym terenie społeczności, które w swych sąsiadach widziały emanację zła. Religia jest jedną z broni, którą politycy na Bałkanach wykorzystywali i nadal wykorzystują w walce o tzw. zachowanie tożsamości narodowej. Dlatego szczególnie ważnym zadaniem naukowców badających złożoną problematykę bałkańską jest ciągle przypominanie o wspólnej historii, synkretyzmie kultur, religii i tradycji, które w przeszłości przyczyniły się do stworzenia środowisk multietnicznych i zróżnicowanych religijnie.

BIBLIOGRAFIA

- B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and the spread of nationalism*, London 1996.
- Ž. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852-1918*, Nikšić, 2008.
- N. Bogumilova-Todorova, *Religion and cultural archetypes*, „Facta Universitatis (University of Niš)”, seria „Philosophy and Sociology”, t. II, nr 6, 1999, s. 27-39.
- L. Boia, *History and myth in Romanian consciousness*, Budapest 2001.
- L. Boia, *Rumuni – świadomość, mity, historia*, przekł. K. Jurczak, Kraków 2003.
- D. Gil, *Prawosławie, historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- M. Hroch, *The nature of the nation*, w: J.A. Hall, *The state of the nation (Ernest Gellner and the theory of nationalism)*, Cambridge 1999, s. 91-107.
- M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, Cambridge 1985.
- N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, vol. 1-6, Bucarest 1935-1937.
- N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București 1935.
- B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. II, Kraków 2005.
- A. Kitroeff, *Continuity and change in contemporary Greek historiography*, „European History Quarterly”, t. XIX, 1989, s. 269-298.
- B. Kondis, *Aspects of the national movements of Serbia, Greece and Bulgaria in the nineteenth century*, „Balcanica”, t. VII, 1976, s. 139-151.
- F. Lubonja, *Religia i Albańczycy*, „Krasnogruda”, nr 15, 2002, s. 73-80.
- N. Malcolm, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995.
- Ş. Mardin, *Ideology and religion in the Turkish revolution*, „International Journal of Middle Eastern Studies”, t. II, 1971, s. 197-211.
- W. Oldson, *The historical and nationalistic thought of Nicolae Iorga*, New York 1974.
- K. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2001, t. I-XV.
- Ε. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα. Ο Πόντος και Η Δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Проф. Васил Златарски, *Избрани произведения*, ред. П. Петров, София 1972, t. I.

- R. Radić, *The Church and the 'Serbian question'? The Road to War in Serbia: trauma and catharsis*, red. N. Popov, Budapest 2000, s. 247-274.
- J. Rapacka, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995.
- S. Runciman, *The great church in captivity*, Cambridge 1968.
- Б. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, т. I, II, Минхен 1962.
- M. Todorova, *Balkany wyobrażone*, tłum. P. Szymor, M. Budzińska, Wołowiec 2008.
- A. Трајановски, *Возобновување на Охридската архиепископија како Македонска православна црква и нејзина шематизам (50 години од возобновувањето на Охридската архиепископија како Македонска православна црква)*, Скопје 2008.
- T. Wituch, *Balkany – szkic definicji*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXX, 1998, nr 2, s. 135-145.
- M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943-1991. Powstanie-przekształcenia-rozkład*, Warszawa 2004.
- A. Zhelyazkova [red.], *Albania and Albanian identities*, Sofia 1999.

RELIGIOUS IDEAS IN THE NATIONAL CONCEPTS IN THE BALKANS

Summary

The Balkans history proves that religious ideas have coexisted and mutually permeated with national concepts. The establishment of states and national communities in this region was possible after reaching a compromise between the laic ideas, implanted from the West European political concepts, and the values of traditional religiousness of the Balkan nations.

The ideas and the religious institutions played a role of a nation establisher particularly among the people belonging to the Orthodox Church, which constitutes, according to different estimations, more than the half of the citizens of the region. Autokefalic church, subject to the control of the civil authorities, strengthened the state administration in the field, propagated the national attitudes in the country and in diaspora. The religion and historic argumentation existed in the internal and international policy of the authorities, which marginalized the role of the foreign religion and ethnic elements on its territory and executed the programs of establishment of so called "great" national states.

The religious ideas have been used as a criterion according to which particular nations and states are perceived in the Balkans. However, it cannot be acknowledged that they influenced the entire process of defining the national consciousness. If in the case of Bulgarians, Montenegrins, Greeks, Serbs or Romanians the Orthodox Church played an integration role, then the issue of Catholicism influence on the shape of Croatian national identification or Islam influence on the national identity of contemporary Albanians or Turks is still controversial.